

Щербаковський М. Г. Методологія дослідження феномена судових експертиз / М. Г. Щербаковський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Сєвєродонецьк, 2016. – № 3 (75). – С. 133–142.

УДК 343.98

Щербаковський М.Г., доктор юридичних наук, доцент, профєсор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

В статті аналізується комплекс методів дослідження теорії судових експертиз, як наукової галузі. Показано, що за рівнем загальності можна виділити п'ять рівнів методологічного аналізу науки про судову експертизу. Методи аналізу інституту судових експертиз тісно пов'язані з методологією правового регулювання та праксеологічним підходом втілення теоретичних положень у слідчу, суддівську та експертну практику.

Ключові слова: теорія судових експертиз, методологія, праксеологічний підхід, методи дослідження.

Постановка проблеми. Судова експертиза – багатозначне поняття, яке в практичному плані означає судово-експертну діяльність, в науковому – галузь знань, процесуальному – джерело доказів, доказуванні – засіб доказування, гносеологічному – особливий вид дослідження, правозастосовному – процес та результати застосування спеціальних знань. Дослідження судових експертиз як наукової галузі вимагає використання певної методології, під якою розглядається сукупності пізнавальних засобів, методів, приймань, використовуваних у якій-небудь науці [1, с. 328]. Наукове дослідження неможливе без застосування наукових методів, наукових критеріїв оцінки досліджуваних об'єктів, процесів, явищ, різних факторів. Методологію складає су-

купність загальнонаукових принципів, методів, способів і прийомів та інших шляхів пошуку наукового пізнання. Методологія тісно пов'язана з філософією, яка створює її світоглядну основу, тому в основі методології дослідження насамперед лежать загально філософські методи пізнання.

Методологія наукового пізнання передбачає комплексне використання методів від філософсько-світоглядних, які визначають саму стратегію дослідження, його загальну спрямованість, до загальнонаукових та спеціальних, дослідницьких, які здійснюються відповідно до певних технологій і встановлених правил (виявлення, збирання, фіксування, експертиза й інше). Методологія конкретної області наукового знання, конкретної окремої науки не зводиться до системи методів дослідження, які використовуються в цій науці [2, с. 27]. Однак очевидно, що вчення про методи пізнання, у тому числі і про методи формування теоретичних конструкцій, самих теорій – складовий елемент методології. Отже для подальшого розвитку теорії судової експертизи (судової експертології) важливо визначити методи її пізнання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У різні часи питання наукових основ теорії судових експертиз (судової експертології) розглядали вітчизняні вчені, зокрема Л. Ю. Ароцкер, М. Головченко, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Г. Л. Грановський, Н. І. Клименко, В. П. Колмаков, В. К. Лисиченко, О. М. Моїсєєв, Г. М. Надгорний, І. В. Пиріг, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, В. В. Седнев, Е. Б. Сімакова-Єфремян, З. М. Соколовський, М. С. Романов, І. Я. Фрідман, В. Ю. Шепітько, В. М. Шерстюк та ін. Розв'язанню загальних проблем судових експертиз приділяли увагу зарубіжні правознавці: Т. В. Авер'янова, І. А. Алієв, В. Д. Арсен'єв, Р. С. Белкін, С. Ф. Бичкова, А. І. Вінберг, Ф. М. Джавадов, А. В. Дулов, Л. Г. Еджубов, О. О. Зайцева, О. М. Зінін, В. Я. Колдін,

Ю. Г. Корухов, І. Ф. Крилов, Н. П. Майліс, Е. Б. Мельникова, В. С. Митричев, Д. Я. Мирський, Ю. К. Орлов, А. Я. Паліашвілі, А. К. Педенчук, І. Л. Петрухін, О. Р. Росинська, Т. В. Сахнова, С. А. Смірнова, І. Н. Сорокотягін, К. Н. Шакірова, О. Р. Шляхов, М. П. Яблоков та ін. Зазначені вчені-юристи внесли значний внесок у методологію окремих класів, родів судових експертиз та розвиток її загальної теорії. Водночас залишається дискусійним питання структури та системи методів дослідження наукових основ судових експертиз.

Формування цілей. З огляду на вище наведене метою статті є побудова ієрархії методів дослідження судових експертиз як наукової галузі.

Виклад основного матеріалу. Методологія правової науки виступає як зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система способів пізнання [3, с. 26]. На підставі існуючих у наукознавчій літературі уявлень щодо диференціації наукових методів за ступенем загальності [4, с. 52–57] можна виокремити п'ять рівнів методологічного аналізу науки про судову експертизу.

Перший рівень загальнонаукової методології є найвищим, у якому проявляється загальна діалектична логіка, притаманна всім сферам наукового пізнання, побудована на загальнонаукових принципах. Цей рівень диференціації має назву філософський рівень методологічного аналізу [5, с. 21]. Основою застосування загальнонаукових методів дослідження є діалектичний метод, який дозволяє сформулювати філософську суть об'єкта дослідження в будь-яких галузях науки в тому числі правової. Спираючись на діалектичний метод пізнання дослідження судових експертиз розкриваються об'єктивні закономірності судово-експертної діяльності, а також слідчої та судової діяльності, пов'язаних із проведенням та використанням судових експертиз. Діалектичний метод визначає підхід до досліджуваних об'єктів, явищ, факторів як

певного елементу складної системи використання у кримінальних провадженнях спеціальних знань у формі судових експертиз, обґрунтовує методологічну основу для застосування інших загальнонаукових і галузевих методів дослідження.

Другий рівень методологічного аналізу полягає у використанні загальних наукових методів для певної сфери наукового пізнання як-то правознавство, до якого належить наука про судову експертизу. Під час дослідження проблематики судових експертиз використовуються такі загальнонаукові методи пізнання [6, с. 82]:

- історико-логічний – для аналізу історичного розвитку інституту судових експертиз на підставі практики їх застосування, становлення процесуальної інституалізації та формування теоретичних положень;

- аналіз, синтез, аналогія – для встановлення сутності категоріального апарату теорії судових експертиз;

- порівняльно-правовий – для співставлення положень законодавчих, відомчих нормативів, керівних документів ВСУ, законодавчих актів зарубіжних країн;

- формально-юридичний – для формулювання понятійного апарату та концептуальних підходів до використання експертиз у діяльності суддів, слідчих, захисників;

- статистичний – для аналізу кількісно-якісних показників призначення, провадження та використання експертиз з метою вирішення завдань слідчої та судової практики;

- системно-структурний – для визначення структури процесу й тактики проведення та використання судових експертиз, співвідношення їх елементів;

– моделювання – для розробки, прогнозування та визначення експертних ситуацій, що виникають під час призначення, провадження, оцінки та використання судових експертиз;

– соціологічний – для з’ясування наявних у досліджуваній сфері проблем на основі проведених анкетувань.

Загальнонаукові методи не використовуються ізольовано, між ними завжди існує тісний взаємозв’язок, зокрема під час наукового пізнання ці методи виступають як сполучні ланки.

Третій рівень методологічного аналізу можна визначити як спеціальний, що включає конкретно-наукову методологію, тобто сукупність методів, принципів дослідження і процедур, що знаходять своє застосування в межах окремої науки, якою є судова експертологія. На формування методів конкретно-наукового пізнання істотно впливають загальні методологічні та філософські принципи наукового пізнання. Т. В. Авер’яною визначені такі методи загальної теорії судових експертиз [7, с. 79–86]:

– узагальнення практики провадження судових експертиз різних класів, родів і видів, що дозволяє виділити загальні риси, властиві всім судовим експертизам, та визначити сутність предмета й об’єкта експертних досліджень, видів експертних завдань, закономірностей виникнення і розвитку нових родів (видів) судових експертиз і т. п.;

– порівняльний аналіз, якій дозволяє визначити особливості судово-експертної діяльності, виробити правові та моральні норми її реалізації, створити професіограму судового експерта;

– абстрагування, яке використовується для відображення дійсності судово-експертної діяльності, інституту судової експертизи як складної багатоелементної системи, побудованої за структурним (організаційним) і функціональним (за призначенням) ознакам;

– класифікація – для диференціації судових експертиз, визначення їх класів, родів, видів, підвидів, а також для виділення окремих елементів аналізованої системи: об'єктів, завдань, суб'єктів діяльності і т. д.;

– комплексний, що дозволяє інтегрувати знання, які живлять загальну теорію, комплексно вирішувати питання і давати наукове тлумачення аспектам експертної діяльності;

– інформаційний, якій є основою накопичення даних, що стосуються створення і розвитку судових експертиз, накопичення інформації по кожному елементу теорії та експертної діяльності, створення банків даних, інформаційно-пошукових систем, їх поповнення, користування ними і т. п.;

– діяльнісний, що є базовим при аналізі інфраструктури експертної діяльності, визначенні творчого характеру експертного дослідження, психофізіологічних, моральних та інших сторін діяльності судового експерта;

– правовий аналіз як метод дослідження процесуальних аспектів провадження судових експертиз у кримінальному процесі, а також зіставлення регламенту судових експертиз в інших державах.

Четвертий рівень включає дисциплінарну методологію, що являє собою сукупність методів, принципів дослідження і процедур, які застосовуються у окремій експертній галузі, що входить до загальної теорії судових експертиз. Вказане притаманно процесу наукового дослідження, що здійснюється в межах певних родів, видів експертиз. На даному дисциплінарному рівні наукових досліджень застосовується безліч різних методів і прийомів. Кожен з них має своє специфічне значення, яке зумовлене різними пізнавальними ситуаціями, створеними для вирішення того чи іншого конкретного завдання. У той же час методологія будь-якої окремої наукової дисципліни містить не тільки засоби спеціального дослідження, наприклад умови та правила проведення експерименту, вимоги до репрезентації даних, до способів їх

обробки і т. д., але і методологічні засоби та прийоми, що використовуються в суміжних науках і наукових дисциплінах, а також загальнонаукові методологічні засоби і прийоми.

П'ятий рівень методологічного аналізу пов'язаний із міждисциплінарними дослідженнями наукових положень судових експертиз. Міждисциплінарні дослідження являють собою таку форму взаємодії наук, яка передбачає отримання змістовного знання про предмет дослідження на основі побудови і функціонування строго субординованої системи предметних монодисциплінарних побудов, підпорядкованої глобальній меті, яка спрямована на відкриття все більших можливостей для отримання нового, комплексного, всебічного знання про предмет дослідження. Оскільки судова експертиза – поняття комплексне, тому проблеми судових експертиз досліджуються не тільки в межах судової експертології, але й з позицій конституційного дотримання прав учасників процесу, положень теорії кримінального процесу, кримінального права, теорії доказів, загальної теорії криміналістики, окремих теорій криміналістики – ідентифікації, діагностики, ситуалогії, теорії управління та ін. Цей рівень включає методологію особливого типу, для якої характерна відносна самостійність, значна ступінь динамічності і можливість вдосконалення залежно від потреб науково-дослідницького процесу.

Міждисциплінарний метод комплексного аналізу – це особлива форма інтеграції дослідницької діяльності, такий вид взаємодії наук, який веде до якісної зміни структури наукового знання, до зародження принципово нових підходів. У кожному комплексному міждисциплінарному дослідженні залежно від цілей і стратегії наукового пошуку дослідник виробляє певну методологічну установку, яка може змінюватися в ході дослідницького процесу, але в будь-якому випадку потрібно взаєморозуміння між вченими, хоча вони, як правило, є представниками різних наукових дисциплін і галузей знання.

Тільки виробивши загальну методологічну мову, спільну стратегію наукового пошуку, що пов'язано з виходом вчених за межі свого вузько професійного горизонту, можливо успішно реалізувати позначений міждисциплінарний метод дослідження.

До зазначеної диференціації методів дослідження судових експертиз слід зробити певні зауваження. По-перше, вона дає можливість вироблення методологічних засад, принципів та положень більш глибокого, деталізованого і комплексного пізнання явищ судово-експертної діяльності з використанням наукових методів, спрямованих на дослідження своєрідності тих чи інших глибинних зв'язків факторів, що впливають на них, причин і умов, що детермінують їх розвиток. По-друге, як слушно підкреслює А. Ф. Волобуєв, необхідно розрізняти методи наукового та практичного пізнання, які вирішуються суб'єктом пізнання [8, с. 28]. Методи дослідження теорії судової експертизи є підставою для розробки методів практичної експертної діяльності. Ця відмінність визначається метою використання методів, сферою та умовами використання, суб'єктом застосування. Метою використання методів науки є пізнання закономірностей, що складають сутність її предмета, розкриття цього предмета, систематизація знання про судову експертизу, збагачення наукового знання. Мета застосування практичних експертних методів – вирішення конкретного експертного завдання. Практичні методи судово-експертної діяльності реалізуються у експертних методиках дослідження різноманітних об'єктів різних родів, видів судових експертиз. У науковому дослідженні в галузі загальної теорії судової експертизи коло використовуваних методів практично не обмежене і визначається лише необхідністю та можливістю їх застосування. Не кожен науковий метод застосовується в експертній практичній діяльності, він повинний бути відповідним чином трансформований, пристосований до умов і цілей практики провадження експертиз.

Розглядаючи методологію дослідження феномена судових експертиз, автор не має на меті детальне висвітлення загальнонаукової методології чи пізнавальні функції методології судової експертології як галузі правознавства, але необхідно звернути увагу на два важливих моменти щодо вказаної проблематики.

Методологія аналізу інституту судових експертиз тісно пов'язана з методологією правового регулювання. Правове регулювання – один з основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави, в тому числі у сфері судово-експертної діяльності. Правове регулювання забезпечується за допомогою спеціально створеного державного механізму [9, с. 40]. С. С. Алексєєв визначав правове регулювання як «здійснюваний за допомогою системи юридичних засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів тощо) результативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку відповідно до суспільних потреб» [10, с. 145]. О. В. Надєн правове регулювання розуміє як впорядкування правом суспільних відносин за допомогою юридичних засобів [11, с. 72]. Методологія правового регулювання полягає у сукупності методів, способів та прийомів впливу юридичних норм на суспільні відносини. Основу методології правового регулювання становлять методи правового регулювання, яким властиві три характерні ознаки: а) вони застосовуються тільки державою в особі органів; б) стосуються лише юридичних норм; в) їх вплив та дієвість забезпечуються державним примусом.

Дослідження проблем судових експертиз спрямовано не тільки на аналіз судово-експертної діяльності в конкретних формах її прояву, а й має розробляти заходи її процесуального забезпечення, які не можна реалізувати без методу правового регулювання. Відомо, що методи правового регулювання за

характером вольового впливу поділяються на імперативні і диспозитивні. Імперативний метод – це спосіб владного впливу на суб'єкта суспільних відносин, врегульованих нормами права. Диспозитивний метод – це спосіб регулювання відносин між учасниками, які є рівноправними сторонами. Диспозитивний метод надає їм можливість самим вирішувати питання про форму своїх відносин, врегульованих нормами права [3, с. 215]. Зазначені методи набувають особливої значущості в умовах втілення принципу змагальності у чинне кримінальне процесуальне законодавство (ст. 22 КПК України). Розробка рекомендацій щодо поліпшення та реального впровадження принципу змагальності в діяльність з призначення та провадження судових експертиз – важлива функція судової експертології.

Важливішим методологічним принципом пізнання феномена судової експертизи є праксеологічний (від грец. *praxis* – дія) підхід, який являє собою філософську концепцію оптимізації діяльності. Предметом праксеології є загальні закономірності людської діяльності, що зумовлюють її ефективність. Розробник наукових основ праксеології, видатний польський філософ Т. Котарбінський визначає її як загальну теорію ефективної (справної) організації діяльності [12, с. 20]. Оскільки завданням судової експертології є оптимізація судово-експертної діяльності, основні ідеї праксеології мають для неї методологічне значення. Практикалогія вирішує свої завдання шляхом аналізу складу і структури діяльності, виявляючи її елементи (виконавець, мотив, предмет, знаряддя, засоби, спосіб, матеріал, місце), аналізуючи їх зміст та зв'язок. При цьому розглядаються прості і складні дії. Особлива цінність для судової експертології реалізованого в праксеології системно-діяльнісного підходу полягає в близькості завдань і методів аналізу: оптимізація діяльності, вироблення правил «хорошої роботи»: планування, економізація, інструменталізація, правила ефективної розумової діяльності. Практика-

логія як засіб оптимізації цілеспрямованої діяльності синтезує інші наукові напрями, що забезпечують аналіз і підтримку будь-якої виробничої та розумової діяльності. Серед цих напрямів слід згадати вказаний вище системно-структурний підхід, який використовується в судовій експертології та розглядає діяльність як систему, що розділяє її на елементи, простежує функції кожного з них і зв'язку (структуру системи) між ними.

Методологічне значення праксеологічного підходу для судової експертології полягає в тому, що він орієнтує теорію судових експертиз на рішення її безпосередніх завдань як прикладної науки. Якими б значущими не були загальні закономірності судово-експертної діяльності, виявленні шляхом теоретичного аналізу, вони не знайдуть безпосереднього застосування в практиці, поки не сприйняті спеціальною експертною методикою, правовою нормою, тактичним прийомом. Тільки практичні рекомендації, розроблені відповідно до принципів праксеології, дозволяють використовувати теоретично встановлені закономірності для побудови алгоритмів вирішення конкретних завдань у типових експертних ситуаціях.

У сучасних умовах праксеологічний підхід все більш набуває міждисциплінарного, комплексного характеру, причому діяльність розглядається і як об'єкт дослідження і як пояснювальний принцип. Тому у розробці теоретичних засад судових експертиз та їх використання у кримінальному провадженні слід використовувати системно-діяльнісний підхід, що забезпечує їх глибоке і різнобічне дослідження з позицій наукових положень судової експертології, кримінального права, кримінального процесу, криміналістики та інших правових наук. Вважаємо, що тільки такий міждисциплінарний, міжпредметний і комплексний підхід може забезпечити наукову розробку проблем судових експертиз і вироблення відповідних науково-практичних реко-

мендацій, методів і технологій, що задовольняють вимогам сучасної слідчо-судової та експертної практики.

Висновки. Аналіз закономірностей такого складного явища як теорія судових експертиз вимагає застосування комплексу загальнонаукових, спеціальних, міждисциплінарних та інших методів дослідження. Відповідно до принципів праксеології, теоретично встановлені закономірності використовуються для побудови алгоритмів вирішення конкретних завдань у типових експертних ситуаціях.

Використані джерела:

1. Философский словарь / под. ред. И. Т. Фролова. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
2. Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
3. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. – Харків: Право, 2011. – 584 с.
4. Корниенко А. А. Философские вопросы научного познания / А. А. Корниенко, И. Б. Ардашкин, А. Ю. Чмыхало. – Томск: Изд. ТПУ, 2002. – 169 с.
5. Методология в сфере теории и практики / А. Т. Москаленко, А. А. Погорадзе, А. А. Чегулин и др. – Новосибирск: Наука, 1988. – 306 с.
6. Горелов Н. А. Методология научных исследований : учебник / Н. А. Горелов, Д. В. Круглов. – М.: Юрайт, 2015. – 290 с.
7. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – 480 с.
8. Волобуєв А. Ф. Про методи криміналістики / А. Ф. Волобуєв // Актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів : матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 червня 2010 р.). – Київ, ДНДЕКЦ, 2010. – С. 28–29.
9. Юридична енциклопедія: у 6 т.: Т. 5. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2003. – 733 с.
10. Алексеев С. С. Теория права: монография / С. С. Алексеев. – М.: БЕК, 1995. – 320 с.
11. Наден С. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні: монографія / С. В. Наден. – Харків: Право, 2012. – 266 с.
12. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский. – М.: Экономика, 1975. – 272 с.

Щербаковский М.Г. Методология исследования феномена судебных экспертиз

В статье анализируются методы исследования теории судебных экспертиз как научной отрасли. Показано, что по уровню общности можно выделить пять уровней методологического анализа науки о судебной экспертизе. Методы анализа института судебных экспертиз тесно связаны с методологией правового регулирования и праксеологическим подходом воплощения теоретических положений в следственную, судебную и экспертную практику.

Ключевые слова: теория судебных экспертиз, методология, праксеологический подход, методы исследования.

Автор за ступенем загальності виокремлює п'ять рівнів методологічного аналізу науки про судову експертизу.

Першим є філософський рівень методологічного аналізу - діалектичний метод, який розкриває об'єктивні закономірності судово-експертної діяльності, а також слідчої та судової діяльності, пов'язаних із проведенням та використанням судових експертиз.

Другий рівень методологічного аналізу полягає у використанні загальних наукових методів пізнання: історико-логічний, аналіз, синтез, аналогія, порівняльно-правовий, формально-юридичний, статистичний, системно-структурний, моделювання, соціологічний.

Третій рівень методологічного аналізу включає сукупність методів, принципів дослідження і процедур, що знаходять своє застосування в межах теорії судових експертиз: узагальнення судово-експертної практики, порівняльний аналіз, абстрагування, класифікація, комплексний, інформаційний, діяльнісний, правовий.

Четвертий рівень включає дисциплінарну методологію, що являє собою сукупність методів, принципів дослідження і процедур, які застосовуються у окремій судово-експертній галузі.

П'ятий рівень методологічного аналізу пов'язаний із міждисциплінарними дослідженнями наукових положень судових експертиз з позицій теорії кримінального процесу, кримінального права, теорії доказів, загальної теорії криміналістики, окремих теорій криміналістики, ідентифікації, діагностики, теорії управління та ін.

Методи дослідження теорії судової експертизи є підставою для розробки методів практичної експертної діяльності. Методологія аналізу інституту судових експертиз тісно пов'язана з методологією правового регулювання та прaxeологічним підходом.

Shsherbakovskiy M. G. Methodology of research of a phenomenon of forensic examinations

The author according to the degree of universality identifies five levels methodologically on analysis of the science of forensic examination. The first is the philosophical level of methodological analysis. It is the dialectical method, which reveals the objective laws of forensic examination, investigative and judicial activities related to the conduct and use of forensic examinations: generalizations of forensic practice, comparative analysis, abstraction, classification, integrated, information, activity, legal. The second level of methodological analysis is to use general scientific cognition methods: historical-logical, analysis, synthesis, analogy, comparative-legal, formal-legal, statistical, system-structural modeling, sociological. The third level of methodological analysis includes a set of methods, research principles and procedures, which find their application in the framework of the theory of forensic examination: generalizations of forensic practice, comparative analysis, abstraction, classification, integrated, information, activity, legal. The fourth level includes disciplinary methodology, which is a set of methods, research principles and procedures applicable to the selected forensic of the industry. The fifth level of the methodological analysis associated with interdisciplinary research provisions of the forensic examinations from the standpoint of the theory of criminal process, criminal law, theory of evidence, the general theory of criminal law, separate theories of criminal identification, diagnosis, control theory, etc.

Methods of the theory of forensic examinations is the basis for methods of practical forensic examinations. Methodology for the analysis of forensic examination is closely connected with the methodology of legal regulation and praxeology approach.

Key words: theory of forensic examination, methodology, praxeology approach, research methods.